

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність теми, визначено предмет, об'єкт, мету і завдання дослідження, вказано на наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, подано відомості про апробацію.

Перший розділ **“Ступінь розробки проблеми, теоретичні та методологічні основи дослідження”** присвячений аналізу наявної літератури і джерел за темою дисертації, а також висвітленню використаних методів і принципів дослідження.

У першому підрозділі **“Стан наукової розробки проблем партійної демократії, її стандартів та їх впливу на процес партійної розбудови України”** показується, що дослідженню діяльності політичних партій і партійних систем в умовах демократії присвячена велика кількість наукових праць таких західних авторів, як: К. фон Бейме, Ж.Блондель, М.Вебер, М.Дюверже, Р.Катц, Дж.Лапаломбара, А.Ліпхарт, С.Ліпсет, П.Маєр, Р.Міхельс, З.Нейман, М.Острогорський, А.Панеб'янку, О.Ренней, С.Роккан, Д.Сарторі.

Аналіз загальнодемократичних принципів та цінностей, як базової основи партійної демократії, отримав своє відображення в працях Г.Алмонда, Р.Арона, П.Бінгема, С.Верби, Р.Даля, Р.Дарендорфа, М.Паренті, Д.Сороса, Д.Стура, А.Токвіля, Д.Хеллоуелла, Й.Шумпеттера.

Особливостям процесу партійної розбудови в посткомуністичних країнах Східної Європи приділяли серйозну увагу такі західні дослідники як: О'Доннел, А.Круассан, В.Меркель, Д.Растоу, Л.Террі, С.Хантінгтон, І.Шапіро, Ф.Шміттер.

Проблематиці партійної розбудови, пов'язаної з особливостями функціонування партій, багатопартійності та партійних систем значна увага приділяється в працях таких російських авторів, як: О.Владиславлев, Г.Голосов, М.Клямкін, Ю.Коргунюк, А.Кочеткова, А.Кулік, А.Кинєв, В.Лапкін, А.Лихтенштейн, В.Любін, Л.Мітєва, Л.Никитченко, В.Пантін, Г.Пушкарьова, С.Пшизова, О.Салмін, М.Урнов, Т.Шмачкова.

Дослідженню різноманітних аспектів функціонування українських політичних партій присвячені праці таких вітчизняних політологів, як: В.Базів, О.Базовкін, Р.Балабан, Л.Гонюкова, О.Дергачов, С.Здіорук, В.Коломійцев, Г.Кречмер, В.Литвин, С.Лукаш, Л.Ляпіна, Б.Максимець, В.Малярчук, В.Мельниченко, Б.Назаренко, О.Оксак, І.Полішук, В.Полохало, М.Примуш, А.Романюк, С.Рябов, М.Рябчук, Г.Саміло, О.Стаценко, С.Топалова.

Аналіз проблем багатопартійності та партійних систем отримав своє відображення в працях таких вітчизняних спеціалістів, як: С.Бабій, А.Білоус, О.Бойко, Д.Видрін, О.Гарань, Л.Дунаєва, В.Журавський, Л.Кормич, І.Кресіна, Є.Перегида, Л.Левченко, А.Пахарєв, М.Рагозін, Ф.Рудич, С.Рябов, В.Фесенко, Ю.Шведа.

Проблеми фінансової діяльності українських партій розглядаються в працях Л.Гонюкової, М.Примуша, А.Романюка, О.Стаценко, Ю.Шведи, О.Шумельди.

Дослідженню впливу політичної реформи в Україні на діяльність партій приділяли увагу такі вітчизняні дослідники, як: О.Макаров, А.Маклаков, М.Побокін, В.Підгорна, А.Романюк, В.Стоякін, В.Тертичка.

В той же час вивчення як зарубіжної, так і вітчизняної наукової літератури свідчить про те, що в неї практично відсутні системні дослідження, пов'язані з вивченням проблем партійної демократії та аналізом її стандартів. Така ситуація не дозволяє чітко зрозуміти та оцінити партійну сферу як необхідну складову частину загальнодемократичного процесу, як інструмент не тільки боротьби за владу, але й як найважливіший механізм становлення та розвитку самої демократії. Відсутність таких досліджень утруднює вивчення процесів партійної розбудови в посткомуністичних країнах, не дозволяє з'ясувати їх відповідність стандартам західної партійної демократії і виявити фактори, які ведуть до антидемократичних деформацій у сферах державотворення і формування громадянського суспільства.

У другому підрозділі *“Теоретико-методологічні основи дисертаційного дослідження”* автор вирішує низку теоретичних і концептуальних питань, серед яких є уточнення та розкриття понять „партійна демократія” та „стандарты партійної демократії”, характеризує основні наукові принципи і методи пізнання, застосування яких дозволило викласти матеріал у послідовній і логічно завершених формі та об'єктивно відобразити місце і роль стандартів партійної демократії як ефективного інструменту дослідження особливостей і протиріч процесу партійної розбудови України. Дисертант, в першу чергу, керувався такими методологічними принципами у вивченні політичних процесів: науковою об'єктивністю, зваженістю, врахуванням соціально-політичного контексту. Застосовуючи методи системного підходу, структурно-функціонального, порівняльного, історичного, соціологічного, інституціонального аналізу тощо, автор зробив спробу досягнути поставленої мети та виконати основні дослідницькі завдання.

Другий розділ *“Партійна демократія як головний і необхідний чинник становлення і утвердження західних демократій”* присвячений дослідженню процесу формування партійної демократії та її стандартів як результату діяльності західних масових партій і, сформованих на їх основі, партійних систем.

В першому підрозділі *“Стандарти партійної демократії у діяльності західних масових політичних партій”* зазначається, що масові партії, які діяли в умовах розвитку індустріального суспільства, гострих соціально-класових конфліктів, диференціації суспільства, змогли встановити чіткий зв'язок з соціально-класовими групами і стати ефективними посередниками між державою та громадянським суспільством, яке в цей час формувалося.

Їх боротьба за соціально-економічні, політичні права і свободи широких верств населення була об'єктивно обґрунтована ліберальними цінностями, спиралася на масові організаційні структури, на повсякденну політичну роботу з виборцями. Масові партії змогли чітко артикулювати інтереси і волю соціальних груп суспільства, стати їх виразниками у боротьбі за політичну владу. Такі партії шукали у суспільстві не голоси виборців, а активних і діяльних прихильників, здатних виконувати загальнопартійні завдання. Саме у процесі розбудови масових партій починається формування партійної демократії та її стандартів.

Дослідження показало, що у боротьбі з олігархічними тенденціями, масові партії поступово сформували такі демократичні стандарти своєї діяльності, як здатність до чіткої артикуляції суспільних інтересів у вигляді партійних ідеологій і програм, до гармонізації інтересів окремих соціальних груп, уміння вести постійну пропагандистську роботу завдяки діяльності ефективних регіональних структур, уміння демократизувати сферу внутріпартійного життя, відмова від претензій на політичну монополію, використання принципу консенсусу і толерантності до політичної опозиції тощо. Все це і зумовило історичну потребу у масових партіях як інструменті і механізмі процесу становлення і утвердження західних демократій. Його логіка, як вважає дисертант, має велике значення для усвідомлення процесів, пов'язаних з поступовим переходом посткомуністичних систем до демократії. Ігнорування цієї логіки і намагання оминати об'єктивні і закономірні етапи у формуванні демократії несуть у собі загрозу реалізації задекларованому демократичному вибору.

В підрозділі обґрунтовується ідея, що тільки сильні і дієві масові партії здатні стати головним елементом механізму демократичних перетворень як у політичній, так і у громадянській сферах суспільства.

У другому підрозділі **“Партійні системи Заходу у світлі стандартів партійної демократії”** зазначається, що демократична партійна система може формуватися лише на базі багатопартійності. Але остання виступає аморфним утворенням, яке не має системного характеру. Тому стверджується, що прагнення ототожнити поняття “багатопартійність” і “партійна система” не є коректними. Партійна система в умовах демократії виступає неначе верхівкою айсбергу багатопартійності і є вузьким колом впливових партій, які беруть реальну участь у формуванні і реалізації державної політики.

Демократичні партійні системи функціонують на основі стандартів партійної демократії і наявності політичного ринку, якому притаманні політична конкуренція, партійна боротьба за владу і партійний принцип її здійснення. Тому важливими стандартами партійної демократії у функціонуванні демократичних партійних систем є наявність правлячої партії і опозиції, ефективного виконання функцій керівництва і політичної відповідальності

за її здійснення, конкурентної системи міжпартійних відносин, що забезпечує демократичну легітимність влади, механізмів, які унеможливають підміну інституту партійної системи іншими неформальними інститутами.

У роботі підкреслюється, що рівень стабільності демократії пов'язаний з кількістю партій функціонуючих у партійній системі, але її двопартійний тип має значною мірою штучний характер. Він не відповідає різноманіттю існуючих у суспільстві соціально-політичних розділів, притаманних не тільки часу становлення і утвердження демократії, але і її сучасному стану. По суті він є антиконкурентною домовленістю, спрямованою на обмеження доступу до політичного ринку. Тому, автор вважає, що тільки помірковані багатопартійні системи в змозі стати на початковому етапі створення демократії механізмом стабільності суспільства і його розвитку.

У роботі зазначається, що партійна і виборча системи невідривно пов'язані між собою, вказується, що тільки змішана виборча система, яка синтезує в собі як особистісні, так і організаційні параметри, є найбільш придатною для початкового етапу будівництва демократії. Тобто мова йде про пропорційну виборчу систему з преференціями.

Важливим стандартом партійної демократії у функціонуванні партійних систем є коаліційний принцип взаємодії партій. Блоковий характер їх взаємовідносин суперечить принципам демократії, бо будується на нерівноправній ієрархізованій структурі, що передбачає відносини панування і підкорення.

Демократична партійна система завжди пов'язана з існуванням розвинутого громадянського суспільства і завершеним процесом структуризації переважаючої частини населення.

У третьому розділі **“Партійна демократія і стан її реалізації у процесі партійної розбудови в Україні”** розглянуті головні особливості становлення і розвитку партійної сфери нашої країни у контексті її демократичного змісту і відповідності стандартам партійної демократії.

Перший підрозділ **“Політичні партії України у вимірах стандартів партійної демократії”** розкриває важливу особливість процесу партійної розбудови України, пов'язану з негативним впливом на нього владного режиму авторитарної демократії. У роботі зазначається, що цей режим, займаючись по суті тільки демократичним дизайном, бачив у сильних партіях як конкурентах, загрозу своєму авторитарному існуванню. Він приймав всі заходи, щоб послабити українські партії, не допустити їх перетворення в головних суб'єктів політичного процесу. Цей режим штучно створював численні партії для задоволення політичних амбіцій провладних політиків й успішно маніпулював ними. Такі партійні новоутворення не мали чітких ідеологій і партійних програм, не вміли артикулювати інтереси соціальних груп і виконувати делегативну функцію, а тому не отримували масової підтримки населення і його довіри. Фактично це були столичні партійні клуби,

які не мали своєї соціальної бази і дійових регіональних структур. Під певними партійними “брендами”, авторитарно налаштовані лідери-вожді партій вирішували питання не боротьби за владу, а проникнення у владну верхівку країни з метою реалізації своїх економічних інтересів.

У роботі підкреслюється, що українські партії не встановили зв’язок з головними соціально-політичними розділами суспільства, існували в умовах відсутності громадянського суспільства і суспільної структуризації більшості населення. Тому вони не виконували функцію посередника між суспільством і державою. Звідсіля формувалася притаманний партіям популізм, намагання монополізувати особистісне бачення шляхів розвитку країни і вирішення завдань, які стоять перед нею.

Антидемократичні тенденції у партійному керівництві створювали плідну атмосферу для персоніфікації партійного лідерства і для трансформації партій у віртуальні структури, діяльність яких фіксується тільки завдяки ЗМІ. Все більше простежується загрозлива тенденція зростання політичного і фінансового капіталу в Україні і перетворення партій у інструмент озвучення інтересів великих фінансово-промислових угруповань. Така ситуація обумовлює висновок, що сучасні вітчизняні партії не відповідають більшості стандартів партійної демократії і не можуть ефективно виконувати свою демократичну місію.

Партійні лідери, як визначається в роботі, не маючи можливостей і бажання займатися серйозним партійним будівництвом, ігнорують необхідність створення в Україні масових партій як головного механізму побудови демократії. Тому вони не критично і, поза обліком історичного контексту копіюють у своїй діяльності маніпулятивні виборчі технології сучасних західних партій типу “хапай усіх” та “картельних” партій, забуваючи про якісну відмінність між західною і несталою українською демократіями.

У другому підрозділі **“Багатопартійність і проблеми формування демократичної партійної системи України”** досліджується конституційні обмеження, які не дозволяли вітчизняним партіям перетворитися у головних суб’єктів політичного процесу, обумовили фактичну відсутність партійної системи у політичній системі українського суспільства. Обмежені законодавчою діяльністю партії практично не виходили за межі парламентської системи країни. Намагання режиму авторитарної демократії створювати штучно парламентську більшість були спрямовані не на їх допуск до виконання функцій державного управління, а лише на прийняття законів в інтересах цього режиму. Формування уряду в країні було прерогативою Президента, що провокувало постійну політичну безвідповідальність партій. Така ситуація дозволяє зробити висновок, що намагання ототожнити українську багатопартійність і парламентську систему країни з її партійною системою є безпідставними. Тому виникнення партійної системи в Україні стало наслідком реалізації політичної реформи і проведення виборів 2006

року до парламенту.

Аналіз умов формування партійної системи України звертає увагу на те, що її якість безпосередньо залежить від якості партій, які, у більшості, не відповідають стандартам партійної демократії. Це створює умови існування в країні політичного інституту, який не здатний сприяти демократичному розвитку країни і значною мірою знецінює значимість партійної реформи. Антидемократичні особливості діяльності партій цілком ймовірно можуть перетворити партійну систему у зібрання «купки» партійних еліт, поза всяким партійним і громадським контролем, яка буде прагнути вирішувати всі питання сучасного і майбутнього життя України.

У третьому підрозділі *“Партійна реформа як необхідний чинник демократизації політичних партій і партійної системи України”* відмічається, що наслідки політичної реформи в країні значною мірою були знецінені відсутністю попередньої демократичної трансформації партій. У роботі обґрунтовується важливість усвідомлення політичною елітою необхідності створення сильних, дієвих, масових партій, здатних мобілізувати політичну активність широких кіл населення. Показана доцільність глибокої партійної реформи з метою перетворення вітчизняних партій в повноцінний головний суб’єкт політичного процесу, в інструмент будівництва і школи демократії в країні.

У роботі підкреслюється, що вирішити це завдання необхідно, перш за все, через прийняття нового закону про політичні партії України, який повинен стати законодавчою базою демократизації вітчизняних партій і закріпити в їх діяльності стандарти партійної демократії. Такий закон повинен передбачити і наявність значного кількісного складу членів партії і функціонування дієвих регіональних структур, як головних осередків політичного життя в країні; колективний характер партійного керівництва з постійною ротацією лідерства; таємне голосування при прийнятті всіх партійних рішень.

Партії повинні постійно проводити свою роботу серед широких верств населення, а не обмежувати її тільки участю у виборчих кампаніях.

В дисертації вивчена доцільність врахування партійною реформою суттєвих змін у сфері виборчого законодавства країни. Доведена необхідність заміни “чисто” пропорційної системи системою, яка синтезує як пропорційне, так і мажоритарне представництво. Кожний кандидат від партії, крім першої “п’ятірки” партійного керівництва, повинен висуватися в певному виборчому окрузі тільки регіональними партійними структурами шляхом таємного голосування.

Автор підкреслює, що значного вдосконалення потребує і закон про фінансування політичних партій, з метою забезпечення рівних умов політичної конкуренції, виключення “тіньового” фінансування партій.

У **висновках** зроблені узагальнення, підсумовані результати досліджен-

ня та сформульовані рекомендації.

Процес демократичної розбудови України у своїх змістовних проявах не може суттєво відрізнятись від аналогічних процесів становлення і утвердження західних демократій. Логіка цих процесів повинна бути витримана і в умовах українських реалій. Західна політична думка сформувала чітку позицію щодо уявлення про головного суб'єкта політичного процесу в умовах демократії, який виступає механізмом та інструментом її практичного створення. Така роль об'єктивно закріплена за партіями, які виступають як продуктом демократії, так і головними чинниками її становлення, утвердження і розвитку. В українській політології цьому аспекту у дослідженнях вітчизняних партій, на жаль, приділяється недостатня увага.

Партійна демократія – це не тільки реалізація владних функцій через діяльність партій, але й певна сукупність демократичних стандартів цієї діяльності. Становлення західної партійної демократії та її стандартів тісно пов'язано з діяльністю масових партій, які виконували важливу роль в утвердженні базових ідей і цінностей демократичного суспільства. Тому досвід масових партій, які були засновниками партійної демократії, має значну цінність для молодих демократій у боротьбі з авторитарними традиціями минулого. Саме масові партії, маючи великий мобілізаційний потенціал, здатні забезпечити залучення широких кіл населення до демократичної творчості і сформувати його необхідну демократичну культуру. Сучасний етап розвитку західних демократій показує, що її розвинені форми можуть спиратися і на діяльність інших типів партій, але для початкового етапу розбудови демократії саме масові партії мають найбільш придатний ідейний і організаційний потенціали.

Стандарти партійної демократії відображають демократичну сутність політичних партій, демократичний характер їх діяльності у суспільстві, завдяки чому забезпечується формування і розвиток громадянського суспільства, демократизація процесів державотворення. Становлення системи стандартів партійної демократії за своєю суттю означає втілення фундаментальних базових ідей і цінностей демократії у повсякденну практику партійного життя. Якщо про демократію можна сказати, що вона є не тільки політичним режимом, а й способом життя суспільства, то партійна демократія також виступає образом життя і функціонування політичних партій, засобом, інструментом і механізмом вирішення не тільки загальнопартійних, але й суспільних завдань. Демократію здатні будувати тільки такі партії, демократичний потенціал яких є адекватним задекларованим цілям. Якщо даний процес супроводжується труднощами і протиріччями, здатними забезпечити появу стагнаційних тенденцій, то це може означати лише те, що існуючий тип політичних партій є непридатним для виконання задекларованого завдання.

Стандарти партійної демократії, які були втілені у практику діяльності

західних масових партій періоду становлення і утвердження демократії, знайшли своє закономірне відображення і в функціонуванні західних партійних систем як сфері міжпартійних зв'язків і взаємодій. У зв'язку з цим цю демократичну партійну систему слід відрізнити від такого партійного феномену як багатопартійність. Демократична партійна система – це сукупність партій, які перемогли на виборах, увійшли до складу парламенту, сформували там партійні більшість та опозицію і почали виконувати функцію владного управління в державі. Така система формується при наявності багатопартійності, але остання завжди є аморфним утворенням і не має системного характеру.

Стандарти партійної демократії завжди передбачають наявність політичного ринку і політичної конкуренції, визнання рівноправних відносин між партіями, ефективне виконання функцій політичного керівництва і політичної відповідальності. Дійсно демократична партійна система як політичний інститут унеможливає втручання у свою діяльність різноманітних неформальних інститутів і практик. Вона завжди будується на коаліційних засадах, які виключають блоковий характер взаємодії партій. Така система передбачає наявність громадянського суспільства і його чітку структуру.

Партійна розбудова незалежної України здійснювалася в умовах режиму авторитарної демократії, який існував до 2005 року і негативно впливав на цей процес. Вітчизняні партії не комуністичного спрямування створювалися штучно під амбіції провладних політиків і служили засобом проникнення у владну верхівку країни для задоволення особистих економічних інтересів. Все це призвело до того, що українські партії у своїй більшості є ідеологічно неформальними, не можуть ефективно реалізовувати основні функції, які притаманні демократичним партіям, не мають дієвих активних регіональних структур. Вони не пов'язані з соціально-класовими розділеннями суспільства, не можуть артикулювати інтереси і волю соціальних груп. По суті – це партійні “столичні клуби”, де вузьке коло осіб наближених до лідера (лідерів) вирішує, прикриваючись партійними “брендами”, від імені неіснуючих партій, завдання боротьби за владу, яка дуже часто не відповідає потребам розвитку суспільства. Будь-який контроль зі сторони суспільства за такою діяльністю практично відсутній.

Партійна демократія передбачає механізми колективного партійного керівництва, які в умовах українських реалій розвинуті дуже слабо. Загроза перетворення партійної демократії у “лідеральну” демократію дуже актуально для України, де персоніфікація партійного лідерства набула гіпертрофованого характеру. Завдяки цьому можна зробити висновок, що більшість українських партій не відповідає стандартам партійної демократії і потребам сучасного розвитку країни, пов'язаних з необхідністю її демократиза-

ції. Тому партійні верхівки, не маючи серйозної бази для ефективної партійної роботи, практикують засоби і методи деяких сучасних західних партій типу “хапай усіх” і “картельних” партій, роблять головний акцент на використання лише маніпулятивних виборчих технологій.

Процес формування української партійної системи під негативним впливом режиму авторитарної демократії затягнувся на багато років і можливість його завершення стала реальною тільки з прийняттям партійної реформи. Вона вперше в історії України надала партіям статус головних суб’єктів політичного процесу і забезпечила виконання ними функції державного правління. Завдяки цьому можна сказати, що поширені у вітчизняній політичній думці уявлення про те, що партійна система України – це теж саме, що і її багатопартійність, за своїм змістом є некоректними.

Демократична партійна система формується за допомогою відповідній їй демократичній виборчій системі, яка передбачає синтез мажоритарних і пропорційних принципів її створення і функціонування. Демократична партійна система повинна бути пов’язаною з головними соціально-класовими розділами суспільства і відображати його соціальну структуру і не бути тільки озвученням інтересів певних фінансово-промислових угруповань і олігархічних структур. Сучасна українська партійна система, як показує досвід, ще далека від впровадження у механізми свого функціонування стандартів партійної демократії. Цьому заважає якість українських партій, які виступають базою формування цієї системи. Відсутність толерантності і консенсусу, намагання загострити політичну ситуацію і знищити партійних конкурентів, величезні власні амбіції партійних лідерів і т. ін. деформують молоду українську партійну систему, що повинно привернути увагу вітчизняної політичної еліти. Вона з необхідністю повинна усвідомити той факт, що без радикальної партійної реформи в країні процес її подальшого політичного розвитку набуває загрозливого для суспільства характеру.

Партійна реформа в Україні повинна трансформувати вітчизняні партії завдяки законодавчо-правовому забезпеченню втілення в їх діяльність стандартів партійної демократії. Політичному свавіллю партійного лідерства необхідно протиставити колективні принципи партійного керівництва, зробити регіональні партійні структури головними осередками партійного життя в Україні, надати їм визначальну роль у прийнятті партійних рішень на основі таємного голосування, закріпити практику формування цими структурами партійних виборчих списків. Враховуючи, що діяльність біль-

шості українських партій має в значній мірі не загальнонаціональний, а регіональний характер, дозволити створення регіональних політичних партій, які можуть здійснити значний вплив на формування громадянського суспільства та його демократичної культури. Забезпечити заборону будь-якого закритого „тіньового” фінансування діяльності партій, зробити цей процес прозорим і рівним, що створює необхідні умови для дійсно демократичної партійної конкуренції.

Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладені в таких публікаціях:

Шкуренко К.О. Взаємодія держави і політичних партій в умовах несталої демократії // Науковий вісник “Гілея”. Вип. 2. Філософія. Історія. Політологія. – К.: Вид-во “Світогляд”, 2005. – С.166-178.

Шкуренко К.О. Політичні партії в контексті політ реформи і парламентських виборів 2006 року // Науковий вісник „Гілея”. Вип. 3. Філософія. Історія. Політологія. – К.: Вид-во “Світогляд”, 2006. – С.190-203.

Шкуренко К.О. Політичні партії в умовах неутвердженої демократії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 40. Вип. 27. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2006. – С.52-56.

Шкуренко К.О. Політичні партії у виборчій системі 2006 року // Збірник наукових праць “Гілея” (науковий вісник). Вип. 5. Філософія. Історія. Політологія. – К.: Вид-во „Світогляд”, 2006. – С.168-177.

Шкуренко К.О. Стандарти партійної демократії // Збірник наукових праць “Гілея” (науковий вісник). Вип. 6. Філософія. Історія. Політологія. – К.: Вид-во “Світогляд”, 2006. – С.270-287.

Шкуренко К.О. Багатопартійність і проблеми формування демократичної партійної системи України // Стаття передана до друку у Наукові праці: Науково-методичний журнал. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили.